

Філософські основи теорії держави і права

*Гіда Євген Олександрович¹, Веселовська Наталія Олександрівна²,
Лощихін Олександр Миколайович³*

Опубліковано	Секція	УДК
28.02.2023	Право	340.12

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17609580>

Анотація. У статті глибоко аналізуються філософські засади теорії держави і права (ТДП), обґрунтовується її статус як метатеоретичної дисципліни. Розкрито роль філософського рівня методології у формуванні фундаментальних категорій юриспруденції, таких як справедливість, свобода, відповідальність та легітимність. Детально проаналізовано вплив основних філософсько-правових парадигм - природного права, юридичного позитивізму та інтегративної юриспруденції - на розуміння сутності та функцій держави і права.

У статті наголошується на критичному значенні філософського осмислення для вирішення сучасних глобальних та етичних викликів.

Ключові слова: Філософія права, теорія держави і права, природне право, юридичний позитивізм, інтегративна юриспруденція, справедливість, логіка, відповідальність, легітимність, методологія права, філософсько-правові парадигми

Philosophical Foundations of the Theory of State and Law

Annotation. The theory of state and law, as a fundamental legal science, cannot exist outside a solid philosophical foundation, because the philosophical foundations of TDP serve as a worldview and methodological basis, determining not only the ways of knowing state and legal phenomena, but also their value understanding. Law and the state are products of human culture, will and reason, and therefore cannot be reduced exclusively to empirical facts or formal norms, therefore philosophy provides TDP with the necessary axiological (value) and ontological (existential) dimension, allowing us to move from the question of "what is law" to the question of "what should law be", which means that philosophy takes legal research beyond the limits of a purely formal description of current norms.

The ontological dimension concerns the existence of law, its nature and sources of existence (whether law is only the will of the sovereign, as positivism claims, or whether it has objective roots in the mind or nature of man, as naturalism believes). By answering the question "what is law", ontology forms the very conceptual field for TDP, at the same time, the axiological dimension focuses on the value of law, on its ethical content and purpose (justice, freedom, equality), and this allows us to move on to the normative question "what should law be", enabling a critical assessment of current legislation from the position of universal ideals, setting a vector for lawmaking and reforms.

¹ доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права ВНЗ «Національна академія управління», м. Київ

² кандидат юридичних наук, доцент, декан юр. факультету ВНЗ "Національна академія управління", м.Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5321-9693>

³ доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Державного податкового університету, м. Ірпінь., ВНЗ «Національна академія управління», м. Київ, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4065-8850>

Thus, these two dimensions create a holistic basis for understanding law as a complex socio-normative phenomenon that simultaneously exists and strives for an ideal.

The article provides an in-depth of the philosophical foundations of the theory of state and law, substantiating its status as a meta theoretical discipline. It reveals the role of the philosophical level of methodology in shaping the fundamental categories of jurisprudence, such a justice, freedom, responsibility, and legitimacy. The influence of key philosophical and legal paradigms - natural law, legal positivism, and integrative jurisprudence - on the understanding of the essence and functions of the state and law is examined in detail.

The article emphasises the critical importance of philosophical reflection in addressing contemporary global and ethical challenges.

Keywords: philosophy of law, theory of state and law, natural law, legal positivism, integrative jurisprudence, justice, logic, responsibility, and legitimacy, methodology of law, philosophical and legal paradigms.

Вступ

Постановка проблеми. Теорія держави і права, як фундаментальна юридична наука, не може існувати поза міцним філософським підґрунтям, адже філософські основи ТДП виконують роль світоглядного та методологічного базису, визначаючи не лише способи пізнання державно-правових явищ, а й саме їхнє ціннісне розуміння. Право і держава є продуктами людської культури, волі та розуму, а отже, не можуть бути зведені виключно до емпіричних фактів чи формальних норм, тому філософія забезпечує ТДП необхідним аксіологічним (ціннісним) та онтологічним (буттєвим) виміром, дозволяючи перейти від питання «що є право» до питання «яким має бути право», а це значить, що філософія виводить юридичні дослідження за межі суто формального опису чинних норм.

Онтологічний вимір стосується буття права, його природи та джерел існування (чи право є лише волею суверена, як стверджує позитивізм, чи воно має об'єктивне коріння у розумі чи природі людини, як вважає натуралізм). Надаючи відповідь на питання «що є право», онтологія формує саме концептуальне поле для ТДП, в той же час, аксіологічний вимір фокусується на цінності права, на його етичному змісті та меті (справедливість, свобода, рівність), і це дозволяє перейти до нормативного питання «яким має бути право», уможливлючи критичну оцінку чинного законодавства з позиції загальнолюдських ідеалів, задаючи вектор для правотворчості та реформ. Таким чином, ці два виміри створюють цілісну основу для розуміння права як складного соціально-нормативного феномену, що одночасно існує і прагне до ідеалу.

Саме філософське осмислення таких категорій як справедливість, свобода, легітимність дає змогу розкрити повніше їх сенс, без чого неможливе концептуальне становлення правової держави та громадянського суспільства. Дослідження філософських основ є ключовим для формування цілісної наукової картини, що дозволяє юристу не просто застосувати норми, а також розуміти їхню глибинну соціальну і етичну ціль.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В 2022 р. вийшов ґрунтовний посібник Е. Скиби «Філософські основи пізнання правової реальності» [1], присвячений аналізу права як складного соціально-філософського феномену, який поєднує онтологічні, аксіологічні, антропологічні та епістеміологічні виміри, також авторка розкриває відображення філософією правової реальності, формування нею світоглядного підґрунтя праворозуміння та визначення ціннісних орієнтирів. Учена пропонує цілісну модель осмислення генези правової держави, розуміння природи права кріз людську свободу, гідність та справедливість.

Також на увагу заслуговує підручник «Філософія» [2], в якій автори розкрили системне осмислення філософії як основи світогляду й духовного розвитку кожної людини,

також глибоко показано еволюцію філософської думки, починаючи від античних шкіл до сучасних напрямків, та їхній зв'язок із політикою, релігією, правом та культурою.

Заслуговує на увагу і стаття І. Адрюсяк «Логіка в системі вищої юридичної освіти та наукових дослідженнях», в якій показано логіку як основу юридичного мислення та методологію наукової науки, адже саме логіка дозволяє забезпечити послідовність, точність у правових дослідженнях, аргументованість, що особливо важливо для розуміння філософських основ теорії держави і права, бо логіка формує інструменти логічного осмислення права, державності, істини, справедливості, поєднуючи юриспруденцію та філософію в єдину систему пізнання [3].

Результати

Теорія держави і права, як фундаментальна юридична наука, не може існувати поза міцним філософським підґрунтям. Філософські основи ТДП виконують роль світоглядного та методологічного базису, таким чином визначаючи не лише способи пізнання державно-правових явищ, а й саме їхнє ціннісне розуміння. Право і держава є продуктами людської культури, волі та розуму, а отже, не можуть бути зведені виключно до емпіричних фактів чи формальних норм. Філософія забезпечує ТДП необхідним аксіологічним (ціннісним) та онтологічним (буттєвим) виміром, дозволяючи перейти від питання «що є право» до питання «яким має бути право».

Філософія виводить юридичні дослідження за межі суто формального опису чинних норм, і онтологічний вимір стосується буття права, його природи та джерел існування (чи право є лише волею суверена, як стверджує позитивізм, чи воно має об'єктивне коріння у розумі чи природі людини, як вважає натуралізм). Надаючи відповідь на питання «що є право», онтологія формує саме концептуальне поле для ТДП. В той же час, аксіологічний вимір фокусується на цінності права, на його етичному змісті та меті (справедливість, свобода, рівність), що дозволяє перейти до нормативного питання «яким має бути право», уможливлючи критичну оцінку чинного законодавства з позиції загальнолюдських ідеалів, задаючи вектор для правотворчості та реформ. Таким чином обидва виміри створюють цілісну основу для розуміння права як складного соціально-нормативного феномену і одночасно існує прагнення до ідеалу.

Саме філософське осмислення таких категорій як справедливість, свобода, легітимність дає змогу розкрити повніше їх сенс, без чого неможливе концептуальне становлення правової держави та громадянського суспільства. Дослідження філософських основ є ключовим для формування цілісної наукової картини, що дозволяє юристу не просто застосувати норми, а і розуміти їхню глибинну соціальну і етичну ціль.

Філософські основи ТДП в першу чергу стосуються двох ключових аспектів буття права: онтології та аксіології. Онтологія права досліджує його сутність, місце у світі, джерела права та форми його існування. Філософське осмислення доводить, що право існує не лише як текст закону (нормативний рівень), але й як ідея справедливості (ідеальний рівень) та як реальна практика (соціальний рівень). При цьому, класичний філософсько-правовий спір між природним правом та юридичним позитивізмом є по суті онтологічним. Такі представники природного права, як Іммануїл Кант чи Джон Локк стверджували, що право має об'єктивне, надпозитивне джерело у природі людини чи розумі, а чинний закон є легітимним лише тоді, коли відповідає цим вищим принципам. Натомість юридичні позитивісти, зокрема Джон Остін і Ганс Кельзен, обмежували онтологію права волею суверена, стверджуючи, що право є лише системою примусових норм, створених державою, і його дійсність не залежить від моральної оцінки.

Розкриваючи ключові відмінності в підходах Джона Остіна та Ганса Кельзена до юридичного позитивізму, акцент робимо на психологічному примусі та методологічній чистоті відповідно.

Основоположний позитивізм Джона Остіна був укорінений у психологічній теорії командування і розглядав право як феномен, що виникає з відносин суверенітету та підпорядкування. Остін вибудовував свою концепцію, ґрунтуючись на припущення, що людська поведінка є підвладною лише силовому примусу, і у його системі, правова норма постає як наказ суверена, а санкція є загрозою завдати шкоди чи болю. Саме ця загроза породжує у індивіда страх, який є психологічним маркером підкорення, а підкорення (звичка до послуху) є першоджерелом дієвості права загалом, тому для Остіна законність має саме емпірично-психологічну основу, а не нормативну.

На протигагу психологічно-орієнтованому підходу Остіна, Ганс Кельзен мав на меті створити Чисте вчення про право (Reine Rechtslehre), прагнучи відокремити методологічно право від будь-яких позаправових елементів: соціології, політики, етики чи психології. Особливість вчення Кельзена полягає у чіткому визначенні предмета правової науки, який, на його думку, мав охоплювати лише чітко визначені норми в їхньому логічному та ієрархічному взаємозв'язку. Кельзен визначав, що правова наука має займатися виключно питаннями юридичної чинності (Sollen), а не соціальної реальності (Sein), саме тому він активно наполягав на тому, що питання реальних людських проблем, соціальних взаємин та емпіричної ефективності норм мають входити в компетенцію соціологів, а не юристів, які мають зосередитися на нормативній структурі права.

Підсумовуючи, можна сказати, що їм притаманні наступні елементи:

1) Джон Остін:

- Акцент на психологічному примусі (страх)
- Право як наказ суверена, підкріплений санкцією (загрозою шкоди)
- Підкорення (звичка до послуху) як основа дієвості права.

2) Ганс Кельзен:

- Прагнення до методологічної чистоти (відокремлення права від соціології, етики, політики)
- Правова наука має займатися лише питанням юридичної чинності (Sollen)
- Нормативна структура права як єдиний предмет вивчення юриста, тоді як соціальні проблеми відносяться до компетенції соціологів.

Натомість, аксіологія права навпаки досліджує цінність права, його роль саме як соціального блага. Справедливість, яку Аристотель вважав вищою чеснотою права, є центральною аксіологічною теорією, і правова система, яка не базується на справедливості, втрачає свою внутрішню легітимність і може бути зведена до простого інструменту примусу. Філософська аксіологія також розкриває право як цінність свободи, рівності та правової безпеки, і згідно сучасних концепцій, зокрема теорії справедливості Джона Роулза, аксіологія переходить у сферу соціальної справедливості та виправданого перерозподілу ресурсів. У такий спосіб філософія права забезпечує ТДП методологічним інструментарієм для оцінки чинного законодавства не лише з точки зору його формальної правильності, але й з позиції його моральної виправданості та відповідності загальнолюдським ідеалам.

Теорія справедливості Джона Роулза - одна з найвпливовіших і найфундаментальніших праць у політичній та правовій філософії XX сторіччя, а його основна робота «Теорія справедливості» (A Theory of Justice) була опублікована у 1971 році, і послугувала точкою відліку для сучасної ліберальної політичної теорії. Теорія Роулза є різновидом контрактаріанства, тобто ідеї суспільного договору, і ґрунтується на двох ключових поняттях.

Перше - це Початкова позиція (Original Position), яка є гіпотетичною ситуацією, в якій індивіди обирають принципи справедливості для свого суспільства. Друге - це Завіса невідання (Veil of Ignorance), коли учасники вибору не знають свого соціального статусу, раси, статі, економічного становища, природних талантів чи навіть власних життєвих цілей. Такий стан рівності забезпечує неупереджений вибір принципів.

Роулз доводить, що в умовах «завіси невідання» раціональні індивіди оберуть два принципи справедливості. Перший - це Принцип рівної свободи, який означає, що кожна особа повинна мати рівне право на найширшу систему основних свобод, сумісну з подібною системою свобод для всіх і кожного. Другий принцип - Принцип відмінності (Difference Principle), який виголошує, що соціальні і економічні нерівності мають бути влаштовані таким чином, щоб приносити найбільшу вигоду найменш привілейованим членам суспільства і бути пов'язаними з відкритими для всіх посадами та становищами, за умов рівних можливостей. Вплив цієї теорії на конституційне право, філософію права та теорію соціальної держави - величезний.

Історичний розвиток філософської думки породив три основні парадигми, що безпосередньо формують концептуальний апарат ТДП.

Природне право, або натуралізм, - найдавніша парадигма, що стверджує існування невід'ємних, універсальних прав, які передують державному законодавству. Його вплив на ТДП є колосальним і відображений у конституціоналізмі, зокрема у доктрині прав людини. Методологічно, натуралізм вимагає від дослідника телеологічного аналізу, тобто вивчення права через його мету та ідеали, а не лише через його форму. Завдячуючи цій парадигмі, ТДП розглядає державу як інститут, створений на основі суспільного договору (Жан-Жак Руссо), основна функція якого полягає у забезпеченні та захисті природних прав своїх громадян, а не у їхньому даруванні, що формує поняття обмеженої держави та верховенства права, де навіть суверен підпорядкований вищим правовим принципам.

Юридичний позитивізм (легізм), який став домінуючим у XX сторіччі, методологічно протиставляє себе натуралізму, і його ключова теза, що право - система норм, створених легітимною владою і забезпечена державним примусом.

Така парадигма поклала в основу ТДП формально-юридичний метод, вимагаючи точного визначення понять, систематизації законодавства та виключення моральних чи політичних оцінок з процесу аналізу. Позитивізм розглядає теорію держави з боку поняття суверенітету, правового статусу та компетенції владних органів, ігноруючи при цьому її моральний зміст, але попри критику, саме позитивізм забезпечив юридичній науці необхідну точність і визначеність, що є критичним для функціонування правопорядку в сучасному світі, заснованому на чітких законах.

Інтегративна юриспруденція є сучасною відповіддю на обмеження як чистого натуралізму, так і вузького позитивізму. Представники цієї парадигми, у тому числі Рональд Дворкін [4] запевняють, що право - це не лише норми (rules), а й принципи (principles) та політики (policies). З боку методології, інтегративна юриспруденція вимагає від ТДП плюралізму, поєднує формально-логічний аналіз зі соціологічним (вивчає ефективність) та аксіологічним (оцінка справедливості принципів), тож такий підхід дозволяє ТДП адекватно пояснювати складні випадки, де закон є нечітким, а судові рішення ґрунтуються на основі конституційних цінностей і моральних підвалинах, наголошуючи, що правова система має внутрішню моральну структуру.

Аналізуючи філософські основи держави, зосередитися варто на головних проблемах легітимності, суверенітету та форм правління [4]. Так, легітимність держави виходить за межі простої законності чи легальності. Класичні концепції легітимності (за М. Вебером) поділяються на традиційну, харизматичну та раціонально-легальну, і саме остання є основою для сучасної правової держави, адже виникає легітимність з внутрішньої згоди громадян підкорятися владі, оскільки вона визнається справедливою та встановленою відповідно до конституційних правил.

Глибоко філософською також є і концепція суверенітету, в якій Жан Боден сформулював суверенітет як абсолютну та постійну владу держави, але сучасна філософія обмежує цей суверенітет [6, 85]. У доктрині народного суверенітету (за Руссо) джерелом влади є сам народ, а держава - лише виконавець його волі. В умовах глобалізації та прав

людини, суверенітет стає релятивним і функціональним, обмежуючись міжнародними нормами та зобов'язаннями. Філософський аналіз форм правління (Аристотель, Платон) також дозволяє ТДП оцінювати режими не лише за їхньою структурою, а й за їхньою цільовою спрямованістю - на загальне благо чи на інтереси вузьких груп.

Далі проаналізуємо як технологічна революція, глобалізація та етичні дилеми ставлять перед теорією держави і права нові, безпрецедентні філософські виклики, що вимагають міждисциплінарного осмислення та оновлення класичних категорій юриспруденції, а також фундаментальної трансформації соціальних, економічних та правових основ суспільства. Таке явище характеризується швидким та синергетичним впровадженням цифрових, біотехнологічних та інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема штучного інтелекту, блокчейну та Big Data, у всі сфери життєдіяльності.

З погляду права, технологічна революція спричиняє низку системних викликів.

По-перше, виникає ерозія територіальності і суверенітету, що призводить до детериторіалізації права, оскільки цифрові відносини та дані не знають кордонів, що ускладнює визначення юрисдикції, створює колізії щодо застосування права, ставить під сумнів абсолютний суверенітет держави у кіберпросторі.

По-друге, постає проблема правосуб'єктності та відповідальності, а інтеграція ШІ в процеси прийняття рішень, від адміністративних до фінансових, розмиває класичне поняття суб'єкта права (чи може ШІ бути суб'єктом права) та вини. У зв'язку з чим постає філософсько-правове питання, хто саме несе юридичну відповідальність за помилки, допущені автономним алгоритмом (хто відповідає за дії автономних систем). По-третє, відбувається трансформація публічної влади, адже технологічна революція веде до появи «цифрової держави» та «гібридного управління», де частина владних функцій делегується автоматизованим системам, що вимагає від ТДП розробки нових концепцій легітимності алгоритмів, прозорості та підзвітності цих систем.

По-четверте, виникає аксіологічний виклик правам людини, а масовий збір та аналіз Big Data створює екзистенційну загрозу праву на приватність та автономію особистості. Філософія права має розробити технологічну етику та цифрову онтологію, щоб визначити місце технологій у правовій системі та знайти баланс між технологічною ефективністю та захистом людської гідності і свободи від тотального цифрового контролю алгоритмів.

Отже, технологічна революція для ТДП має стати каталізатором методологічного оновлення та переходу до міждисциплінарної юриспруденції, де створюються адаптивні та етично обґрунтовані регулятивні механізми.

Глобалізація вимагає відмовитися від методологічного націоналізму та посилення філософії глобального права і об'єднує розробку концепцій транснаціональної справедливості, вирішення екологічних проблем через право (екофілософія права) та осмислення механізмів загальносвітової легітимності міжнародних інституцій. Філософські основи ТДП сьогодні є полем боротьби за збереження гуманістичного ядра права в умовах зростаючої техніфікації та деперсоналізації соціальних відносин.

Висновки

Філософські засади є невід'ємним функціональним базовим елементом теорії держави і права, а не теоретичною надбудовою, і створюють умови для цілісної, методологічно глибокої і ціннісної юриспруденції. Саме філософське осмислення теорії держави і права дозволяє в повному обсязі аналізувати правові явища: від онтології норми до аксіології справедливості.

В наш час інтегративна юриспруденція - найбільш плідна за своєю методологією парадигма, яка поєднує в собі формальну точність позитивізму та моральну вимогливість природного права, що надає правовій системі необхідну адаптивність та етичну стійкість, і саме глибоке філософське осмислення теорії держави і права допоможе сформулювати

життєздатні концепції держави і права, які зможуть ефективно відповісти на виклики технологічного розвитку, глобальних криз та зберегти людину, її гідність і свободу як центральну цінність будь-якого правопорядку.

Список використаних джерел:

1. Філософські основи пізнання правової реальності : навч. посібник / Е. К. Скиба. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 132 с. <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi71/0051723.pdf>
2. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.
3. Андрусак І. Логіка в системі вищої юридичної освіти та наукових дослідженнях. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». № 1 (29), 2021. С. 42-47. <http://doi.org/10.23939/law2021.29.042>
4. Кравчук, Микола, and Наталія Кравцова. «Політичні та правові ідеї Рональда Дворкіна - загально-цивілізаційний стандарт правового життя». *Актуальні проблеми правознавства*, no. 3, Oct. 2019, pp. 5-11. <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/744>.
5. Яковлева Л.І, Канон легітимності: класичні визначення, політико-правові контрасти, сучасні виклики. Науковий журнал «Політикус». Випуск 1. 2020. С. 5-11. DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2020.1.01>
6. Колич О., Олійник В. Еволюція філософсько-правового розуміння держави. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки» № 3 (35), 2022. С.81-88. <http://doi.org/10.23939/law2022.35.081>
7. Грищук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.
8. Збірник матеріалів щорічної звітної науково-практичної конференції здобувачів середньої, фахової передвищої і вищої освіти, аспірантів, молодих учених (м. Глухів, 11-12 березня 2021 р.), Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2021. 590 с. URL: <http://new.gnpu.edu.ua/uk/nauka/naukove-tovarystvo-studentiv-aspirantivdoktorantiv-ta-molodykhvchenykh.html>
9. Людина і суспільство: філософські, психологічні та політологічні виміри. В 3 кн. Кн. 1. Переусвідомлення буття людини під впливом глобальних викликів: ідентичність і свобода самовираження : монографія / за ред. чл.-кор. НАН України, д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника ; [Мельник В. П., Карась А. Ф., Дахній А. Й. та ін.]. – 2-ге вид., доповн. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. – 502 с. <https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/Liudyna-i-suspilstvo-za-red.-Melnyka-Kn.-1.-2023.pdf>
10. Авер'янова, Н., & Воропаєва, Т. (2021). СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК КОНФЛІКТОЛОГІЧНИХ ІДЕЙ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ. *Молодий вчений*, 6 (94), 128-135. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-6-94-28>
11. Кушакова-Костицька Н. В. Філософсько-правові засади становлення і розвитку інформаційного суспільства в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Міністерство внутрішніх справ України, Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2019. 514 с. <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0332e0ac-f902-4e7a-a519-91dd8054c84a/content>